

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ТА СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ЦІННОСТЕЙ

Резюме: Під системою цінностей як проявів спрямованості станів людської свідомості повинна розумітися така система, яка має головні загальні властивості природних живих систем: ієрархічність, еволюція, емергентність. Більшістю сучасних теорій цінностей ці системні ознаки не враховуються.

Ключові слова: системний підхід, вкладені/невкладені ієрархії, еволюція, емергентність, цінності, система (ієрархія) цінностей.

Вступ. Наше розуміння цінностей резонує з лаконічним визначенням філософа В. М. Сагатовського, який вважав, що цінності — це стани свідомості людини, її духу [44, с. 145]. Оскільки людська свідомість має таку характеристику, як спрямованість — інтегративну якість, яка визначає сукупність стійких мотивів, що орієнтують життєдіяльність особистості — то, з нашої точки зору, у самому загальному вигляді цінності можна розуміти як **прояви спрямованості станів людської свідомості**. Щоб зрозуміти сутність ціннісної сфери людини та її динаміку, потрібно визначити, у яких станах може знаходитись людська свідомість. Чи можлива типологізація, а вірніше, якщо виходити з позицій системного підходу, таксономізація цих станів свідомості та цінностей, що є проявами цих станів?

Основною вимогою системного підходу до вивчення будь-якого явища є необхідність розглядати його як систему. Отже, досліджуючи в рамках системного підходу ціннісну сферу, ми також повинні розглядати її як систему. Системи мають певні загальні властивості, а відтак результатом системного дослідження ціннісної сфери повинно бути уявлення про неї як систему, властивості якої співпадають з загальними властивостями систем. Уявлення про системну природу явищ, які є продуктом свідомості людини та її психічної діяльності (а у нашому випадку — ціннісної сфери), повинно виступати як певний підсумок розвитку знань про психіку і поведінку людини [21].

Постановка проблеми. Проведений нами аналіз певного об'єму накопиченої в психології та дотичних з нею дисциплінах теоретичної та практичної інформації дозволяє зробити висновок, що більшість існуючих уявлень про цінності не повністю відповідають положенням системного підходу. Проблема полягає у тому, що співставлення того, як ціннісна сфера представлена в існуючих сучасних теоріях цінностей, та основних властивостей систем свідчить про те, що багато дослідників ціннісної сфери випускають з уваги певні важливі положення системного підходу, що призводить до методологічних помилок та того, що їх теорії не мають практичного потенціалу, адекватного викликам і потребам сьогодення. Нам потрібна така теорія цінностей, яка б відповідала основним вимогам системного підходу та представляла ціннісну сферу у системному вигляді, яка б мала, як і належить будь якій життєздатній теорії, високий пояснювальний, прогностичний та евристичний потенціал, а також пропонувала бачення конкретного, ефективного власного практичного застосування у розв'язанні надзвичайно складних проблем, з якими сьогодні стикається людство в цілому та українське суспільство зокрема.

На сучасному етапі розвитку людська цивілізація вийшла на критичний рівень найважливіших параметрів свого існування. Аналіз закономірностей протікання світових конфліктів свідчить про їх системний характер і те, що людство знаходиться на порозі «конфлікту ХХІ століття», який має охопити часовий діапазон з 2010 по 2092 роки [13, с. 35]. Аналіз природи глобальних загроз, що ведуть до цього конфлікту — зниження енергетичної безпеки, зростання чисельності населення планети та нерівності між людьми та країнами, тенденція наростання смертності через глобальні хвороби (рак, хвороби серця, СНІД, туберкульоз), державна нестабільність (корупція, зіткнення на етнічному та релігійному ґрунті, тероризм, тощо) — вказує на те, що людський фактор відіграє у створенні «конфлікту ХХІ століття» головну роль. Не можна не погодитись з думкою, що всі види ворожнечі та соціальних протиріч є, по суті, наслідком конфлікту ціннісних пріоритетів [4],

фундаментальних цінностей різних цивілізаційних культур [34]. До того ж, деякі з цих цінностей самі по собі підштовхують переважну частину людства до недбалих дій по відношенню до власного середовища проживання, які, у свою чергу, ведуть до екологічної катастрофи планетарного масштабу. З огляду на вищесказане, необхідність віднайти системні закономірності у, здавалося б, хаотичній та непередбачуваній ціннісній динаміці людських взаємин є завданням надзвичайно актуальним. Якими є ці закономірності, і чи дають вони людству надію на можливість кращого власного майбутнього? На нашу думку, пошук відповідей на ці та багато інших запитань потрібно вести у рамках системного підходу, тому що системним, глобальним кризам можна протиставити лише системну методологію та системні методи боротьби з ними [27; 28].

Теоретичний аналіз проблеми. Логіка дослідження означеної проблеми передбачає необхідність, по-перше, розгляду основних положень теорії систем та пошук тих особливостей, які могли б вислизнути з поля зору дослідників і призвести до методологічних похибок у їхніх роботах; по-друге, аналізу існуючих уявлень про цінності на предмет їх відповідності основним системним положенням.

Системи та їх основні властивості

Як вже було зазначено вище, основною вимогою системного підходу до вивчення будь-якого явища є необхідність розглядати його як систему. Що є система? Існує безліч визначень поняття «система», але всі вони фіксують окремі сторони якогось одного інваріанту значення цього терміну: 1) система являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) система утворює особливу єдність із середовищем; 3) як правило, будь яка система, що досліджується, є елементом системи більш високого порядку; 4) елементи будь-якої системи, що досліджується, у свою чергу зазвичай виступають як системи більш низького порядку. [29, с. 12] Ми в свою чергу вважаємо за необхідне зазначити, що друга ознака 2), з нашої точки зору, є такою, що збігається за змістом з третьою та четвертою ознаками 3) та 4): як правило те, що

сприймається як навколишнє середовище системи, і є саме системою більш високого порядку*¹. Ознаки системи 3) і 4) вказують на найголовнішу властивість систем — *багаторівневність*: система вміщує в собі елементи (підсистеми) більш низького порядку і одночасно є складовим елементом системи більш високого порядку (надсистеми), що можна представити у вигляді послідовності «...підсистема–система–надсистема...» (див. рис. 1). Багаторівневність фактично означає *ієрархічність* системи: між елементами системи встановлюються відношення не тільки координації (на одному рівні), а й субординації (між різними рівнями) [1, с. 467], що нами відображено на рисунку 2.

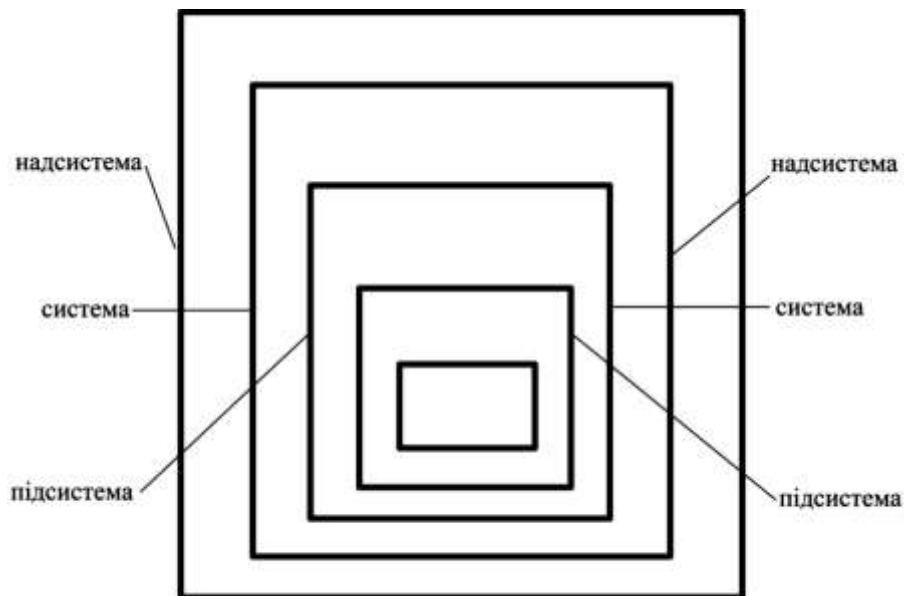

Рисунок 1. Багаторівневність системи. Система може розглядатися і як підсистема, і як надсистема в залежності від перспективи спостерігача.

¹ * Наприклад, клітина є системою, а середовищем для неї є міжклітинна рідина. Але міжклітинна рідина є елементом лімфатичної системи.

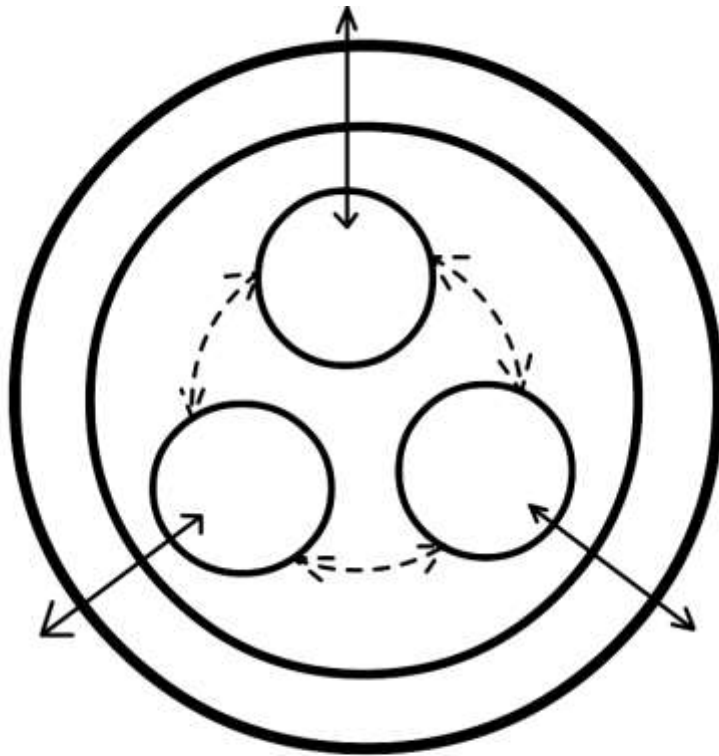

Рисунок 2. Відношення координації та субординації у системах. Пунктирні лінії — горизонтальні зв'язки координації між елементами (системами) одного рівня, суцільні лінії — вертикальні зв'язки субординації між елементами (системами) різних рівнів.

Багаторівневність систем є всім добре відомою, найбільш фундаментальною їх особливістю. Але ми вважаємо, що при аналізі саме цієї особливості багатьма системними дослідниками, в тому числі теоретиками ціннісної сфери, допускається найбільш фундаментальна методологічна недбалість, яка веде до серйозних наслідків. Потрібно чітко усвідомлювати, що багаторівневність такої природної живої системи, як, наприклад, людський організм (атоми–молекули–клітини–тканини–органи–системи органів–організм), є принципово відмінною від багаторівневності таких систем, як, наприклад, Великий ланцюг буття — класична уможлядна західна середньовічна концепція порядку у всесвіті, спадкоємиця аристотелівської Шкали природи (лат. *Scala Naturae*), церковна ієрархія Вольтера (англ. *ecclesiastical hierarchy*), будь-який ланцюг військового командування, більшість організацій бюрократичного типу, тощо. Організм є природною системою, яка вміщує в собі підсистеми нижчих рівнів, чого не можна сказати про, наприклад,

генерального директора або очолювану ним раду директорів, які хоча і вважаються найвищим щаблем в організаційній ієрархії, але не містять в собі елементів нижчих рівнів — клерків середньої ланки або робітників у виробничих цехах. Атоми знаходяться всередині організму, є «включеними», або «вкладеними», в нього; рядовий працівник, однак, не знаходиться всередині ради директорів, не є «вкладеним» в неї, а є відділеним від неї та генерального директора. Такі різні типи багаторівневих систем отримали, відповідно, назву «вкладені» та «невкладені» ієрархії (англ. *nested* та *non-nested hierarchies*) [14; 42; 37 с. 33-49; 48; 46; 41]; терміни «система» та «ієрархія» при цьому вживаються взаємозамінно. Важливо мати на увазі: майже всі природні живі ієрархії (системи) є вкладеними; невідкладені ієрархії (системи) — це, як правило, неживі, штучні або умоглядні системи (їх також можна назвати сумативними, або пасивними)*² (див. рис. 3 та 4).

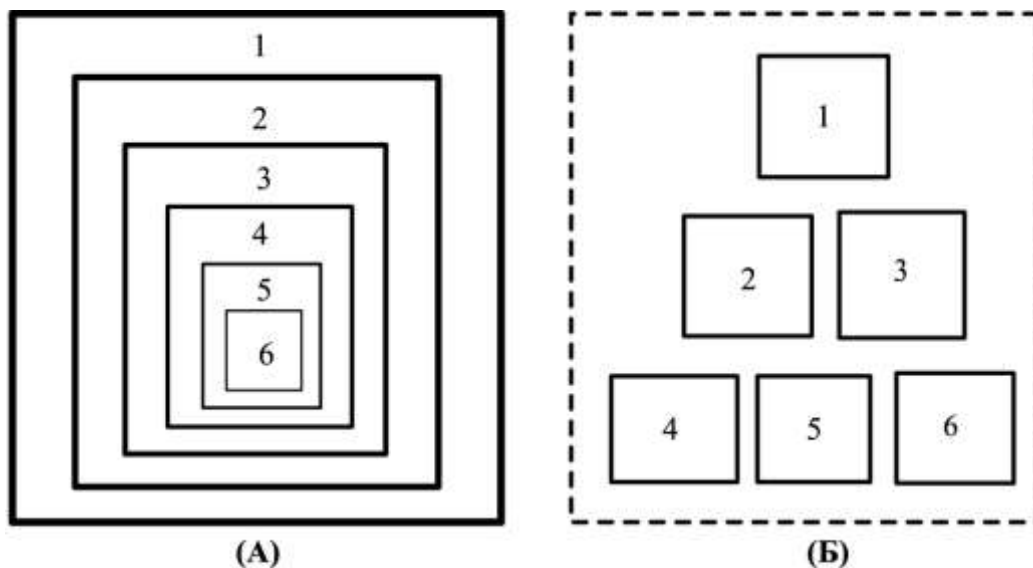

Рисунок 3. Спрощене зображення вкладеної (А) і невідкладеної (Б) ієрархій. Елементи системи в (А) самі є системами; (Б) є системою сумативною — сукупністю елементів, яка не має рівнів і не має властивостей, принципово відмінної від властивостей складових елементів.

² * Деякі природні системи також можуть бути сумативними, або невідкладеними. Сонячна система, наприклад, є системою невідкладеною; до того ж, вона не є навіть ієрархією і не має рівнів.

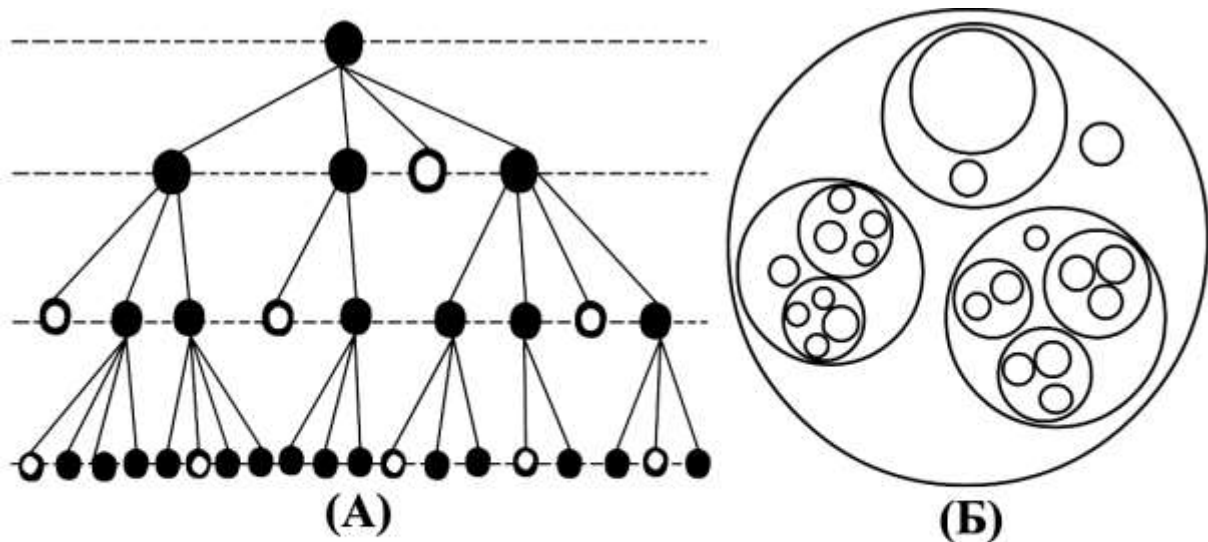

Рисунок 4. Схематичне зображення системи. (А) — традиційне зображення, (Б) — зображення, яке більш адекватно демонструє структурний принцип природних системних утворень — їх "вкладеність": системи більш низького порядку (рівня) "вкладаються" в системи більш високого порядку (рівня). Для ще більшої наглядності у (Б) потрібне тривимірне зображення, в якому окружності мали б бути представлені сферичними колами.

Багаторівневність, або ієрархічність, природних систем вказує також на ще один важливий принцип — *еволюцію*. Всі природні системи еволюціонують — розвиваються, самоорганізуються, утворюючи вкладені, багаторівневі ієрархії. Еволюція має тенденцію створювати більш складні системи, поступово додаючи до ієрархії нові рівні. Ці дискретні кроки, що характеризуються виникненням більш високих рівнів складності, можна назвати «еволюційними переходами» [39]. Властивість природних систем еволюціонувати та самоорганізуватися має важливий наслідок для нашого теоретичного дослідження: система наступного, більш високого порядку може виникнути тільки після того, як сформувалися системи (підсистеми, або елементи) більш низького порядку. При цьому попередні системи не зникають, а просто входять до складу нових і їм підпорядковуються. Принцип еволюції означає, що багаторівневність відображає історію виникнення та розвитку системи. Наприклад, ієрархія рівнів біологічної організації відповідає історії розвитку органічного світу і є його наслідком [3, с. 83]. Отже, принцип еволюції ієрархії дозволяє дослідити, у якій послідовності виникають нові системи, що складають дану ієрархію. Саме у цій властивості криється прогностичний потенціал системного підходу.

Загальновідома особливість систем, на яку ми також хочемо звернути увагу — це *емергентність* (англ. *emergence* — виникнення, проявлення), тобто поява нових, когерентних структур, патернів та властивостей під час процесу самоорганізації у складних системах [36]. Принцип емергентності означає, що кожна система більш високого рівня має нові, емергентні властивості, які неможливо пояснити у термінах властивостей систем більш низьких рівнів, включених до її складу. Так, наприклад, організм людини має нову властивість — психіку, якої не мають його складові елементи клітини або органи.

Підсумовуючи вищесказане, наголосимо, що використання системного підходу у вивченні будь якого явища повинно передбачати пошук у цьому явищі перелічених вище найбільш фундаментальних системних ознак: 1) ієрархічності — вкладеної багаторівневості зі зв'язками координації та субординації; 2) еволюції — розвитку у напрямку від простого і конкретного до все більш складного і загально-абстрактного (стосується всіх природних живих систем, що розвиваються і самоорганізуються); 3) емергентності — виникнення у нових систем принципово нових якостей. Ми стверджуємо, що системне уявлення про будь яке явище, яке не фіксує наявності або відсутності у ньому цих трьох основних ознак, є неповним та поверхневим.

Сучасний стан розробки ціннісної тематики

Розробка ціннісної тематики у вітчизняній та зарубіжній психології знайшла своє відображення у численних теоріях та концепціях. Серед них, наприклад, теорія диспозиційної регуляції поведінки особистості (цінності—узагальнені соціальні настанови—ситуативні установи) В.А. Ядова [35], особистісного сенсу А.Н. Леонтьєва [16], внутрішньої позиції, або спрямованості, як інтегрального феномену особистості Л.І. Божович [6] та С.Г. Москвичова [24], концепції умонастрою Б.Д. Паригіна [25], рівневої моделі ціннісно-сміслової сфери особистості (глибинна універсальність—первинна колективність—індивідуальність—вторинна колективність—вершинна універсальність) О.А. Бреусенко-Кузнєцова [10], класифікатор цінностей В.М. Сагатовського [30] та багато інших. Серед зарубіжних найбільш відомих і

таких, що широко використовуються психологами на практиці, можна згадати теорію культурних вимірів Г. Хофстеде [40], концепцію культурних відмінностей за ознакою схильності до індивідуалізму або колективізму Г. Тріандіса (Harry Triandis) [47, с. 17-20], теорії цінностей М. Рокіча (Milton Rokeach) [43], Ш. Шварца (Sholom Schwartz) [45].

Поняття «система цінностей» або «ієрархія цінностей» у сучасній вітчизняній науковій літературі з ціннісної тематики вживається досить часто, при чому іноді терміни «система цінностей» та просто «цінності» вживаються взаємозамінно. При цьому на системи цінностей посилаються як на системи цінностей індивідуальні і системи цінностей соціальної групи [17], системи вищих та нижчих цінностей [26], системи цінностей суспільних верств та класів, системи цінностей індустріального і постіндустріального суспільства та російського суспільства; також ведеться мова про єдину систему цінностей, — вищий регулятор соціальних відносин, фундамент світосприйняття та поведінки особистості [11]. Ю.В. Артюхович, користуючись поняттями «системи» та «ієрархії», зауважує, що «система цінностей будується за принципом ієрархії: людина може варіювати порядок реалізації цінностей, жертвувати одними цінностями заради інших, більш значущих для нього» [2, с. 42]. В.А. Барабанщиков, коментуючи наукові досягнення С.С. Бубнової, стверджує, що вона розробила оригінальний підхід до дослідження ціннісних орієнтацій особистості, що включає: а) концепцію ціннісних орієнтацій як системоутворюючого чинника особистості; б) методологічні принципи дослідження (нелінійність, ієрархічність і динамічність); в) методи аналізу системи ціннісних орієнтацій; г) методику її діагностики [5]. В результаті аналізу основних видів цінностей Бубновою виділено три рівні їх організації: 1. Найбільш узагальнені, абстрактні цінності: духовні, соціальні, матеріальні; духовні цінності, у свою чергу, диференціюються на пізнавальні, естетичні, гуманістичні та ін., соціальні — на цінності соціальної пошани, соціальних досягнень, соціальної активності і так далі. 2. Цінності, що закріплюються в життєдіяльності і виявляються як властивості особистості: товариськість,

допитливість, активність, домінантність і т. ін. 3. Найбільш характерні способи поведінки особистості, виражені в реалізації і закріпленні цінностей-якостей [7; 8; 9].

Для вимірювання цінностей вітчизняними психологами були розроблені власні авторські методики (в яких також іноді використовуються терміни з системного лексикону — «система», «рівні», тощо), наприклад, «Опитувальник термінальних цінностей» (ОТеЦ) І.Г. Сеніна [32], ЦОЛ-8 Г.Е. Леєвик [22], тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) [19] і методика граничних смислів Д.А. Леонтєєва [20] та багато інших. За допомогою, наприклад, експрес-діагностики соціальних цінностей особистості (Н.П. Фетискін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов) [33, с. 13] можна визначити відносну значимість для людини таких ціннісних напрямків, як професіональний, фінансовий, сімейний, соціальний, суспільний, духовний, фізичний, інтелектуальний. Методика П.Н. Іванова та О.Ф. Колобової «Визначення життєвих цінностей особистості (Must-test)» дозволяє досліднику визначити наступні цінності-цілі у досліджуваного: 1) свобода, відкритість і демократія в суспільстві; 2) безпека й захищеність; 3) служіння людям; 4) влада та вплив; 5) славнозвісність; 6) автономність, 7) матеріальний успіх; 8) багатство духовної культури; 9) особистісне зростання; 10) здоров'я; 11) прихильність та любов; 12) привабливість; 13) почуття задоволення; 14) міжособистісні контакти та спілкування; 15) багате духовно-релігійне життя [33, с. 31].

Незважаючи на велику кількість вітчизняних методик, адаптованих у ІСЕР АН СРСР [31, с. 208] А. Гоштаутасом, А.А. Семьоновим та В.А. Ядовим варіант методики дослідження цінностей та ціннісних орієнтацій М. Рокіча використовувався і продовжує використовуватись у вітчизняних дослідженнях цінностей і ціннісних орієнтацій мабуть чи не найчастіше, навіть не зважаючи на критику на адресу цієї методики, суть якої полягає у тому, що різні індивідууми по-різному розуміють одні й ті ж самі поняття [38]. Цей опитувальник базується на методі прямого ранжування двох списків цінностей — термінальних (цінностей-цілей) та інструментальних (цінностей-засобів), по

18 цінностей у кожному, у відповідності з їх значимістю для опитуваного. Крім того, М. Рокіч виділив дві осі типів цінностей: «компетентність—мораль» та «особисте—соціальне». На результати, отримані за допомогою такого прямого ранжування, часто посилаються як на ієрархією цінностей [15; 23; 12].

За словами Д.А. Леонтьєва, індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, як правило, являє собою послідовність "блоків", що достатньо добре розмежовуються. Він наводить можливі угруповання цінностей опитувальника М. Рокіча, що об'єднуються в блоки на різних засадах і являють собою свого роду полярні ціннісні системи. Так, наприклад, серед деяких термінальних цінностей можна назвати полярні групи «конкретні життєві цінності (здоров'я) — абстрактні цінності (розвиток)», «цінності професійної самореалізації (цікава робота) — цінності особистого життя (кохання)». Інструментальні цінності включають, наприклад, «етичні цінності (чесність) — цінності міжособистісного спілкування (вихованість) — цінності професійної самореалізації (ефективність в справах)» та інші. Д.А. Леонтьєв вважає, що завдання дослідника полягає в тому, аби в кожному випадку вловити індивідуальну закономірність суб'єктивної структуризації досліджуваним своєї системи ціннісних орієнтацій [18].

Ш. Шварц розробив свою власну методику вимірювання цінностей SVS (Schwartz Value Survey), але методика М. Рокіча була взята ним у якості початкового пункту (зокрема ідея існування термінальних та інструментальних цінностей), а потім концептуально удосконалена, модифікована та розширена. При створенні своєї методики Ш. Шварц також застосував власні концепції про мотиваційні цілі ціннісних орієнтацій та універсальність базових людських цінностей. Він відібрав цінності, що були виявлені попередніми дослідниками, а також знайдені ним самим в релігійних та філософських працях, присвячених цінностям різних культур. Потім він згрупував їх в десять мотиваційно відмінних типів, які, з його точки зору, охоплюють наступні базові типи: 1) влада (*power*), 2) досягнення (*achievement*), 3) гедонізм (*hedonism*), 4) стимуляція (*stimulation*), 5) самостійність (*self-direction*), 6) універсалізм

(*universalism*), 7) доброта (*benevolence*), 8) традиція (*tradition*), 9) конформність (*conformity*), 10) безпека (*security*). Ш. Шварц також розробив теорію динамічних відношень між ціннісними типами, яка описує концептуальну організацію системи цінностей (див. рис. 5).

Що стосується динаміки взаємовідношень між цими типами цінностей, то деякі цінності суперечать одна одній (наприклад, доброта та влада), а деякі є сумісними. Ш. Шварц вказує, що структура цінностей стосується взаємовідносин конфліктності та конгруентності цих цінностей, а не їх відносної важливості. Якщо структури цінностей є подібними в різних культурно різноманітних групах, це б означало, що існує універсальна організація людських мотивацій. Звісно, навіть якщо типи людських мотивацій, що виражаються цінностями, і структура відношень між ними є універсальними, індивідууми та групи значно різняться за ознакою відносної важливості, яку вони надають своїм цінностям. Тобто, індивіди та групи мають різні ціннісні «пріоритети» та «ієрархії» [45]. Було також підтверджено, що ці десять типів є організовані у дві біполярні осі виміру: «відкритість змінам—консерватизм» та «самозвеличення—самотрансценденція», як це змальовано на рисунку 5. Наостанок додамо, що згідно з теорією Ш. Шварца цінності особистості існують на двох рівнях: на рівні нормативних ідеалів та на рівні індивідуальних пріоритетів. Перший рівень більш стабільний і відображає уявлення людини про те, як потрібно чинити, визначаючи тим самим життєві принципи поведінки; другий рівень більш залежить від середовища, наприклад, від групового тиску, і співвідноситься з конкретними вчинками людини.

Рис. 5. Теоретична модель відношень між десятьма мотиваційними типами цінностей за Ш. Шварцом.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Повторимо, що системний підхід передбачає пошук в об'єкті дослідження системних ознак, головними з яких ми вважаємо: 1) наявність рівнів, або *ієрархічність* — важливо розуміти, що природні живі системи є вкладеними ієрархіями, 2) *еволюція* та 3) *емергентність*. По-перше, оскільки людина та більшість людських спільнот розвиваються природним чином, логічним буде припустити, що вони утворюють живі вкладені багаторівневі системи, або ієрархії (наприклад, «...індивідуальний організм — розширена сім'я — община (спільнота) — нація — міжнародне співтовариство...»), і саме ця вкладеність людини до систем більш високих рівнів, які мають нові емергентні властивості, значною мірою обумовлює соціальну природу, еволюцію та багаторівневість людської свідомості. Ми вважаємо, що кожному з таких рівнів свідомості людини повинен відповідати конкретний специфічний стан свідомості. По-друге,

оскільки цінності є проявом спрямованості таких станів людської свідомості, ми можемо припустити, що і ціннісна сфера людини повинна мати подібну ієрархічну, вкладену багаторівневість.

Таким чином, з нашої точки зору, сфера цінностей особистості має являти собою вкладену багаторівневу ієрархію, тобто таку систему цінностей, яка вміщує в собі підсистеми цінностей. Схематично вона має виглядати так, як відображено на рисунку 6. Системи цінностей (1-5 і наступні потенційно можливі) повинні виникати послідовно еволюційним шляхом, утворюючи вкладену ієрархію і відображаючи етапи становлення свідомості особистості — її стани та характерні для них системи цінностей. Різні типи ліній на рисунку схематично означають різні емергентні властивості систем цінностей. Крім того, кожна нова система цінностей повинна мати рівень складності, який перевищує рівень складності своїх попередниць, і повинна домінувати над ними, тобто мати найсильніший вплив на спрямованість особистості. Таким повинно бути у своєму самому загальному вигляді уявлення про системну природу ціннісної сфери як конечний результат і підсумок наукового дослідження, якщо ми маємо намір суворо дотримуватись принципів системного підходу. Чи мають подібний системний вигляд вищезгадані теорії та концепції цінностей? Чи коректно вживають їх автори термін «система цінностей», «ієрархія цінностей»? Чи можливе у принципі системне уявлення про ціннісну сферу людини як еволюціонуючу, вкладену ієрархію?

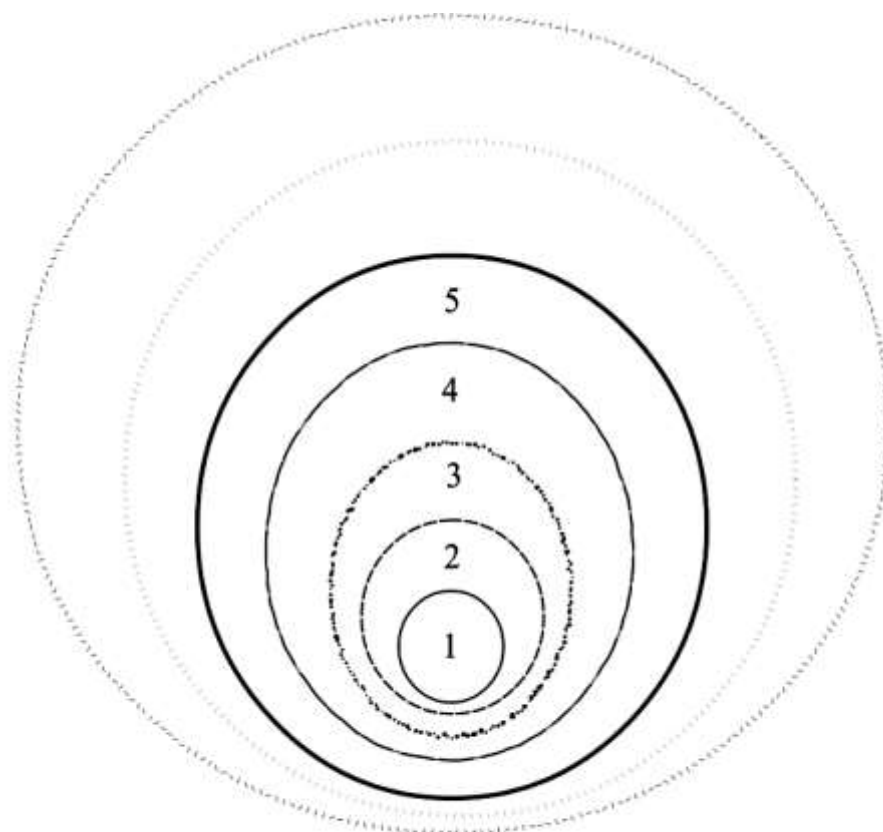

Рисунок 6. Схематичний вигляд, що його повинна мати ієрархія (система) цінностей людини згідно з основними положеннями системного підходу.

Навіть поверхневий аналіз наведених вище теорій та концепцій цінностей свідчить про те, що мова про багаторівневість, або ієрархічну вкладеність, та емергентну еволюцію, які б відображали історію розвитку та динаміку ціннісної сфери, в них не йдеться. Про що і йде мова, так це про те, що цінності дійсно відрізняються між собою, мають різний якісний статус; ця різниця у властивостях, однак, сприймається як така, що сама собою розуміється, є первісною позаеволюційною даністю, а не така, що випливає з принципу емергентності систем.

Як правило, загальний алгоритм формування уявлення про систему цінностей у цих теоретичних конструкціях наступний: за певною методикою та на певних класифікаційних засадах дослідник виділяє різні типи цінностей, встановлює певні структурні взаємозв'язки між ними — і отримує систему цінностей. Потім цінності у ході тестування ранжуються у відповідності до

значення, яке їм надає досліджуваний — в результаті дослідник стверджує, що отримав ієрархію цінностей.

По-перше, зауважимо, що отримані таким чином системи та ієрархії цінностей не мають рівнів. Це системи сумативні, або пасивні, які структурно нагадують систему (Б) на рисунку 3; вони, скоріше, являють собою сукупності, що складаються з елементів — цінностей або блоків цінностей, «широких цінностей», як їх називає Ш. Шварц, — між якими, можливо, і спостерігаються відношення координації, але не субординації, бо жоден з елементів (блоків) не вміщує в собі якийсь інший елемент (блок). Результати тестування за методикою М. Рокіча, наприклад, представляють собою просту послідовність, ланцюжок проранжованих цінностей як елементів системи цінностей, жоден з яких, однак, не містить в собі іншого; тут ми маємо справу з пасивною, умоглядною, штучною невкладеною ієрархією, яка не має рівнів і нічого нам не каже про динаміку розвитку подібним чином встановленої ціннісної системи, а термін «ієрархія» вживається лише для позначення факту надання переваги тому або іншому елементу. Або, наприклад, мотиваційний блок Ш. Шварца «доброта» (чи будь який інший) не вміщує в собі, наприклад, тип «влада» (чи будь який інший) і сам не є вкладеним в будь який інший блок. Якщо ця властивість — багаторівнева вкладеність цінностей (або блоків) — і має місце, то сама теорія Ш. Шварца нам ніяким чином цього не демонструє. Роблячи таке зауваження, ми не намагаємось нівелювати значимість праці Ш. Шварца; ми тільки хочемо зауважити, що підхід Ш. Шварца або М. Рокіча, як і багатьох інших дослідників, до вивчення ціннісної сфери не є системним в суворому розумінні цього терміну.

По-друге, іншим недоліком, який є наслідком першого, можна образно назвати «короткозорістю»: вищезазначені підходи не дають нам панорамного, широкого бачення того, що відбувається у ціннісній сфері окремої людини та людства в цілому у процесі їхнього розвитку. Вони не досліджують динаміку еволюції, змін цінностей і тому хоча й мають певний описовий потенціал, але не мають прогностичної сили. Результати тестів за вищенаведеними

методиками є тільки одномиттєвим, статичним, необ'ємним, безрівневим «фотознімком» ціннісних уподобань певного індивіду у певний момент у часі; ми не маємо змоги бачити, якими його цінності були раніше, який потенціал для змін він має на даний момент, в якому напрямку цінності можуть змінитись, еволюціонувати у майбутньому.

Заслуговує особливої уваги рівнева концепція ціннісно-сислової сфери О.А. Бреусенко-Кузнєцова та його слухна ідея розвитку особистості через описані ним ціннісно-сислові рівні, але й ця модель не дає ясної відповіді на запитання, завдяки яким механізмам стає можливою така калейдоскопічна різнобарвність у ціннісній сфері людей на рівнях індивідуальності та колективності, та чому протиріччя між «ціннісно-орієнтаційними єдностями» різних соціальних груп» іноді бувають настільки гострими, що це нерідко призводить до серйозних непорозумінь або навіть трагічних наслідків — конфліктів у сім'ях і робочих колективах, насилля, воєн, етнічної та релігійної ворожнечі, тощо.

Висновки. Системний підхід може бути могутнім зряддям у дослідженнях ціннісної сфери людини та пошуку напрямків дієвого вирішення тих складних повсякденних та глобальних проблем, в основі яких лежать ціннісні людські протиріччя. Багатьма дослідниками, в тому числі і згаданими у даній роботі, зроблено у цьому напрямку дуже багато, але більшість існуючих теорій надають хоча й дуже детально розроблені, але все ж таки «двовимірні» уявлення про ціннісну сферу, яким не вистачає вертикальної осі, що дало б змогу зробити ці уявлення по-справжньому об'ємними і ієрархічними. На жаль, можливості використання могутнього пояснювального, евристичного та прогностичного потенціалу системної методології у розбудові цих теоретичних конструкцій повною мірою не задіяні. Проте це не означає, що досліджень ціннісної сфери з більш адекватним методологічним застосуванням системних принципів не ведеться. Існують і інші стадіально-еволюційні теорії, зокрема теорія ієрархії потреб всесвітньо відомого Абрахама Маслоу, теорія емергентних циклічних екзистенціальних рівнів існування Клера Грейвза

(обидва вчені були, до речі, у дружніх стосунках, але мали розбіжності у своїх наукових поглядах) та інші. Без розгляду цих теорій наше теоретичне дослідження залишається незавершеним, але ми збираємося це зробити у подальших наших публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев, П. В., Панин, А. В.* Философия: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 608 с. – (Классический университетский учебник)
2. *Артюхович, Ю. В.* Структура нормативно-ценностной модели личности [Текст] / Ю. В. Артюхович // Сборник научных трудов / Сев.-Кавк. отд-ние Акад. технол. наук Рос. Федерации, Сев.-Кавк. гос. техн. ун-т. Сер.: Гуманитар. и соц.-экон. науки. - 2000. - Вып. 5. - С. 40-43.
3. *Баев, А. А.* Уровни организации живого [Текст] // Большая Советская Энциклопедия. (в 30 томах.) Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1977. – Т. 27. – Ульяновск-Франкфорт. 1977. – 624 с. с илл., 27 л. илл. 5 л. карт.
4. *Баева, Л. В.* Ценностные основания бытия [Текст] // Вестник ОГУ. – 2003. – № 5. – С. 15-19.
5. *Барабанищikov, В. А.* Системная организация и развитие психики [Текст] // Психол. журн. Т. 24, № 1. 2003. – С. 29-46.
6. *Божович, Л. И.* Личность и её развитие в детском возрасте [Текст]. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
7. *Бубнова, С. С.* Методика диагностики ценностных ориентаций личности [Текст]. – М. : 1995. – 234 с.
8. *Бубнова, С. С.* Принципы и методы исследования ценностных ориентаций личности как системы с нелинейной структурой [Текст] // Психологическое обозрение. – 1997. – № 1.
9. *Бубнова, С. С.* Системный подход к исследованию психологии индивидуальности [Текст]. – М. : 2002. – 310 с.

10. *Бреусенко-Кузнецов, А. А.* Опыт сказочничества. Динамика ценностно-смысловой сферы личности в условиях экзистенциального кризиса: Монография. – К. : КВИЦ, 2005. – 306 с. – ISBN 966-7192-67-9.
11. *Бурцев, С. А.* Трансформация систем ценностей в переходном обществе : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.01 / С.А. Бурцев; [Место защиты: Рос. гос. ун-т туризма и сервиса]. – Москва, 2008. – 174 с. – РГБ ОД, 61:08-9/139
12. *Горбатова, М. М., Ляхова, М.А.* Исследование структуры ценностей студентов как особой стратификационной группы [Текст] // Вестник Кемеровского Государственного Университета. –2005. – №2(22). – (Кемерово: "Компания ЮНИТИ", 2005).
13. *Згуровский, М. З.* Глобальное моделирование процес сов устойчивого развития в контексте качества и безопасности жизни людей (2005-2007/2008 годы) [Текст] / *М. З Згуровский, А.Д. Гвишиани.* — К.: НТУУ «КПИ», 2008. — 140 с.: ил. — Библиогр.: с. 138-140. — 500 экз. — ISBN 978-966-622-296-4
14. *Кестлер, А.* Дух в машине [Текст] // Вопросы философии. — 1993. — № 10. — С. 93-123.
15. *Кузнецова, Н.В.* Вплив аномічності сучасного українського суспільства на формування системи ціннісних орієнтацій студентів / "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні", Доповіді III міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 22 травня 2005 р.) // – URL : <http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections.php?conference=3&section=4>
16. *Леонтьев, А. Н.* Деятельность, сознание, личность. — М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
17. *Леонтьев, Д. А.* Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени [Текст] // Психологическое обозрение. – 1998. – № 1. – С. 50-56.
18. *Леонтьев, Д. А.* Методика изучения ценностных ориентаций. – М. : Смысл, 1992. – 17 с.

19. *Леонтьев, Д. А.* Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). / Серия: Психодиагностическая серия. – Издательство: Смысл, 2006 г. – 22 с. – 500 экз. – ISBN 5-89357-088-X.
20. *Леонтьев, Д. А.* Методика предельных смыслов (МПС) [Текст] / Серия: Психодиагностическая серия – М. : Смысл, 1992. – 36 с. – 500 экз. – ISBN 5-89357-067-7
21. *Ломов, Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии [Текст] – М. : Наука, 1984. – 444 с.
22. *Леевик, Г. Е.* Руководство по методике изучения ценностных ориентации личности [Текст] / О-во "Знание" РСФСР, Ленингр. орг. – Л. : Ленингр. Дом научн. – техн. пропаганды, 1990. – 28 с.
23. *Мороз, Ю. В.* Психологічні особливості розвитку творчої активності старшокласників : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. / Ю.В. Мороз ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2004. – 19 с. ; 21 см. – (в м. обкл.)
24. *Москвичев, С. Г.* Проблемы мотивации в психологических исследованиях [Текст] / АН УССР, Ин-т философии. – Киев : Наукова думка, 1975. – 144 с. – 00.81 р.
25. *Парыгин, Б. Д.* Основы социально-психологической теории [Текст] / Б.Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 351 с. – 1.29
26. *Плюснин, Ю. М.* Два полюса ценностного развития личности [Текст] // Гуманитарные науки в Сибири. — Новосибирск, 1995. — № 2. — С. 34-40.
27. *Прангишвили, И. В.* Системный подход и общесистемные закономерности [Текст]. – М. : СИНТЕГ, 2000. – 528 с. – ISBN: 5896380429
28. *Прангишвили, И. В., Пащенко Ф. Ф., Бусыгин Б. П.* Системные законы и закономерности в электродинамике, природе и обществе [Текст]. – М.: Наука, 2001. – 526 с.
29. *Садовский, В. Н., Юдин, Э. Г.* Задачи, методы и приложения общей теории систем. Вступительная статья // Исследования по общей теории систем

(Сборник переводов.) Общая редакция В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. – М. : Изд-во «Прогресс», 1969. – 520 с.

30. *Сагатовский, В. Н.* Системный подход к классификации ценностей. // Научные исследования и человеческие потребности / ВНИИ системных исследований. – Москва, 1979. – 119с.

31. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности [Текст] / Под. ред. В. А. Ядова. – Л. : Наука, 1979. —264 с.

32. *Сенин, И. Г.* Опросник терминальных ценностей (ОТеЦ) : Руководство [Текст]. – Ярославль : Психодиагностика, 1991. – 19 с. : ил.

33. *Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., Мануйлов Г. М.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп [Текст]. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2005. – 490 с. – ISBN 5-89939-086-7

34. *Хантингтон, С.* Столкновение цивилизаций? [Текст] // *Полис*. – 1994. – № 1. – С.33-48.

35. *Ядов, В. А.* Стратегия социологического исследования [Текст] : Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник для вузов / В. А. Ядов; в сотрудничестве с В. В. Семёновой; Ин-т социологии РАН. – М. : Добросвет, 2000. – 596 с. – ISBN 5-7913-0036-0 : /В пер./:70.00 р.

36. *Corning, Peter A.* (2002), "The Re-Emergence of "Emergence": A Venerable Concept in Search of a Theory", *Complexity* 7(6): 18-30; Те ж саме [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.complexsystems.org/publications/pdf/emergence3.pdf>

37. *Feinberg, Todd E.* Neural Hierarchies and the Self // Todd E. Feinberg, Julian Paul Keenan. The lost self: pathologies of the brain and identity. – Oxford University Press US, 2005, – 275 pp.

38. *Gibbins K., Walker I.* Multiple interpretations of the Rokeach Value Survey // *The Journal of Social Psychology*, 136 (6), p. 797-805.

39. *Heylighen, F.* (2000): "Evolutionary Transitions: how do levels of complexity emerge?", *Complexity* 6 (1), – p. 53-57. То же [электронный ресурс] – URL : http://pespmc1.vub.ac.be/Papers/Review_Complexity.pdf

40. *Hofstede, G.* Culture's consequences: International differences in work-related values. Beverly Hills: Sage, 1980.
41. *Keller, David R., Golley, Frank B.* The philosophy of ecology: from science to synthesis. University of Georgia Press, 2000, 366 pp.
42. *Pettersson, Max.* Complexity and evolution. Cambridge University Press, 1996, 143 pp.
43. *Rokeach, M.* (1973). The nature of human values. New York: Free Press.
44. *Sagatovsky, V.* Human qualities and the system of basic values. *The Journal of Value Inquiry* 30: 145-156 (June 1996).
45. *Schwartz, Shalom H.* Basic Human Values: Theory, Measurement, and Applications. *Revue française de sociologie*, 47/4 (2006).
46. *Simon, H. A.* 1962. The architecture of complexity. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 106:467-482.
47. *Triandis, H. C.* Individualism and collectivism. Boulder, Colorado: Westview Press, 1995.
48. *Valentine, James W.* Architectures of Biological Complexity. *Integrative and Comparative Biology* 2003 43(1):99-103.

Резюме: Под системой ценностей как проявлений направленности состояний человеческого сознания должна подразумеваться такая система, которая имеет основные общие свойства естественных живых систем — иерархичность, эволюция, эмергентность. Большинство существующих на сегодняшний день теорий ценностей эти системные признаки не учитываются.

Ключевые слова: системный подход, вложенная/невложенная иерархия, эволюция, эмергентность, ценности, система/иерархия ценностей.

Resume. A system of values as manifestations of directionality of psychological states of human consciousness is supposed to imply a system that has the main general properties of natural living systems – hierarchical structure, evolution, emergence. The majority of current theories of values do not take these systemic features into consideration.

Key words: systems approach, nested/non-nested hierarchy, evolution, emergence, values, system/hierarchy of values.